

Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa

Alexandra Navrátilová

The article deals with dead persons believed to have come back as ghosts in the territory of Bohemia, Moravia and Silesia. On the basis of literary sources that originated not only in the 19th and 20th centuries, but also in older times, it treats the revenantism as reflected in the imaginations, customs and folklore. It shows the bases from which this phenomenon was growing and the ways in which it expressed various features of the folk life, its mentality, view of the world, morality and ethics. The souls of the so called impure departed persons whose death was instant or violent, or who outran the laws of proper life in some way, came back to earth in the form of eerie ghosts and demons. This faith became a significant part of the folk demonology embedded in the fatefully conceived conflictful relation between the living and the dead persons.

Víra v návraty zemřelých (v revenantství) a v jejich zjevování se v různých podobách má prastarý původ. Její počátky sahají do předkřesťanských dob a jsou spjaty s představami, týkající se duše, záhrobí a kultu předků. V českém prostředí, kde od raného středověku existovalo pohanství a křesťanství vedle sebe, se v těchto představách mísily, slučovaly a převrstvovaly složky a prvky obou náboženství. Kromě předkřesťanské, zejména slovanské mytologie (démonologie) a křesťanské ideologie v nich nacházíme také pozůstatky jiných kulturních tradic a mnohé mají obecně lidský základ. Všechny tyto elementy vytvořily složitý, přesně nevyhraněný a neuzavřený konglomerát lidové démonologie - systému názorů, pověr, představ a obyčejových úkonů, měnících se v čase i prostoru.

Jestliže pomineme starší práce, pojednávající o slovanské démonologii (Máchal 1891; Niederle 1916), nebyla tomuto tématu v české etnologii až na některé výjimky (Navrátilová 1992, 1996, 2004) věnována náležitá pozornost. Z literárněvědního hlediska zpracoval obsáhlou srovnávací studii o pověstech s vampyrickými motivy ve střední Evropě Frank Wollman (1920, 1923, 1926), který vedle národopisných zpráv přihlíží i k historickým a církevním pramenům. S představami o posmrtném zjevování zemřelých se setkáváme především v ústním podání. Promítly se i do obyčejů, z nichž některé - jak nasvědčují prameny - přetrvaly až do přelomu 19. a 20. století. Chceme ukázat, z jakých základů tyto představy a obyčaje vyrůstaly a jak odrážely jednotlivé stránky života českého lidu, jeho mentalitu, světový názor, zkušenosti, morálku a etiku. Zaměříme se na historické území Čech, Moravy a Slezska, přičemž vycházíme - vedle vlastních výzkumů - zejména z pramenů písemné povahy, pocházejících převážně z 19. a 20. století.¹

¹ Studie je upravenou verzí kapitoly, převzaté z publikace A. Navrátilové, Narození a smrt v české lidové kultuře (2004).

Přízraky mrtvých

Obyčeje, spjaté se smrtí a pohřbem, prostupuje problém dichotomie světa živých a mrtvých. Jeho základ spočívá ve strachu a respektu před smrtí, a ve víře v existenci nesmrtelné duše. Etnologické materiály z evropských i mimoevropských území přinášejí doklady o představách duše jako určité nehmotné substance, která přetrvává fyzickou smrt a je schopna samostatného života v různých podobách. U Slovanů šlo většinou o duši v podobě zvířete, které přijalo vlastnosti člověka a časté bylo i vtělení duše do stromů a rostlin (Mencej 1996; Tolstaja 2000). Víra v převtělování duší do zvířecí podoby představuje velmi archaickou vrstvu lidového myšlení a rovněž spojení duše se stromem má předkřesťanský, animistický základ.

K převtělení duše mělo docházet v různých časových úsecích (Mencej 1996:286).

V české lidové tradici vystupují paralelně dva názory na dobu, v níž měla duše opustit tělo. Podle jednoho, který odpovídal katolické doktríně, se duše ihned po skonu odebere do nebe, očistce či pekla, zatímco podle druhého zůstává po určitou dobu připoutána k tělu. Srovnáním s analogiemi u jiných národů se druhý názor zdá být archaičtější a vypovídá o předkřesťanském základu. Představa o tzv. připoutané duši, která je vázána na nezetlelé tělo, je základním předpokladem revenantství. Věřilo se, že nebožtík vlastně hluboce spí, jestliže je však s něčím nespokojen, jeho duše, která je stále ve spojení s tělem, se od něj může oddělit, vrátit se na zem, bloudit, obtěžovat pozůstalé a dokonce jim i ubližovat. Zemřelí, kteří v podobě různých přízraků znepokojovali živé, vyvolávali hrůzu a děsili, byli všichni ti, kteří se nějakým způsobem vymkli zákonům řádného života - vrazi, zločinci a další provinilci. Nebezpeční však byli také jedinci, jež ukončili svůj život náhlým, násilným nebo jinak nepřirozeným způsobem, za tajemných nebo nešťastných okolností. Jejich smrt vzbuzovala strach a znepokojení. Byla považována za důsledek působení nějaké negativní duchovní síly (zlých démonů) a později, v křesťansky ovlivněném lidovém vědomí, měla být trestem za spáchaný hřích a protivení se Bohu. Proto duše těchto tzv. nečistých zemřelých nenacházely po smrti pokoj. Obřady, spjaté s jejich pohřbíváním, byly prostoupeny přesvědčením, že tragická a předčasná smrt je povede k pomstě a může ohrozit rovnováhu vztahů ve společenství. Strach z této možnosti vedl k vymezení toho, co je „nečisté“ a zlé, motivoval vznik praktik a opatření, směřujících k definitivní odluce takovýchto zemřelých od světa živých.

Přesvědčení o pomstychtivosti a zlovolnosti „neřádně“ zemřelých nebožtíků, kteří se projevovali jako nejrůznější strašidelná zjevení, lze pokládat za obecně antropologický rys v lidských kulturách. Podle některých, především psychoanalyticky orientovaných kulturních antropologů, byl pojem zlého ducha odvozen z těla mrtvého, neboť původně všichni mrtví nevrážili na živé a snažili se jim uškodit. Teprve později se tato zlovůle spojila jen s určitými kategoriemi zemřelých, jimž bylo třeba přiznat právo na hněv a kteří byli obecně považováni za nečisté. Vztah mezi mrtvými a živými je charakterizován situací, kdy mrtví k sobě „krvelačně“ přitahují živé (Freud 1991: 46-48). Tomuto názoru odpovídaly i obyčeje a úkony, prováděné pozůstalými bezprostředně po skonu, rozšířené na celém území Čech, Moravy a Slezska, např. zatlačování očí a zastírání zrcadel, aby si mrtvý nemohl nikoho vyhlédnout s sebou nebo podvazování úst šátkem, aby nikoho „neshltl“.² Existovala představa, že až do svého pohřbu nebožtík obchází dům a čeká, koho by uchvá-

² Takový šátek pak nazývali *podbradek mrtvého* a podle lidové víry byl (podobně jako jiné předměty, které přišly do styku s mrtvolou) nadán čarovnou mocí. Mládenci mohli přivolat lásku dívky nebo zamezit jeho odvedení na vojnu, pomáhal při léčení lidí i dobytka, zajistil zdar v hospodářství atd.

til, proto měli lidé strach jen pohlédnout z okna. V jižních Čechách vypravovala jedna stařenka, že její sestra vyhlédla tu noc, co jim zemřel otec, z okna a musela pak zemřít, neboť ho spatřila, jak stojí v bílém rubáši pod hruškou (Domorázek 1895:242).

Církevně křesťanské myšlení vneslo do faktu posmrtného zjevování zemřelých nový rozměr, založený na víře, že podle míry hříšnosti, kajícího a pokání je duši souzeno spasení v ráji nebo zatracení v pekle. Jak poukázali někteří historici, v období středověku se vytvořil obraz nešťastného a kajícího ducha, který nesplnil církevní příkázání, a proto umírá v smrtelném hříchu (Le Goff 1981; Schmitt 1994; Lecouteux 1997). Prototyp očištěn pak poskytl lidové tradici možnost nového zdůvodnění zjevování se mrtvých v podobě strašidel jako démonů nebo bytostí, posedlých ďáblem. Ukazují se tam, kde žili a zhřešili, a teprve očištěn jim dává možnost svou vinu odpykat – za předpokladu, že žijí budou za ně orodovat modlitbou, svěceninami, milodary a dalšími dobrými skutky. Přesvědčení o tom, že mrtví vycházejí v podobě strašidelných bytostí ze záhrobí a zneklidňují živé, přežívalo v české lidové tradici místy až do přelomu 19. a 20. století. Je doloženo v mnoha obyčejích, pověrách a v ústním podání, tradujícím se z pokolení na pokolení. Duše zemřelých se ukazovaly na různých místech. Jejich podoby i způsoby exhibice byly velmi rozmanité (Navrátilová 1992; 1996), měnily se v čase i prostoru a tvořily významnou součást lidové démonologie. Na genetické spojení duší nečistých zemřelých s jednotlivými postavami slovanské démonologie upozornil Kazimierz Moszyński (1967) a zmiňuje ho i další badatelé.³

Přes značnou variabilnost představ o návratech nebožtíků a s vědomím různorodosti forem, v nichž se měly jejich duše zjevovat, se pokusíme rozčlenit je alespoň do dvou základních kategorií a charakterizovat jejich specifické rysy. Jsme si vědomi toho, že jde o nadpřirozené bytosti, u nichž nelze stanovit přesnou systematiku.⁴ Jde o konstrukt, jenž nás má přivést k rozřazení jevu, který je symbiózou mytologie, náboženství, etiky, lidové fantazie a v němž se uplatňují i prvky psychologické a parapsychologické. Příznačným rysem české lidové démonologie je skutečnost, že v ní nacházíme i dobré duchy, neboť "démonické", na rozdíl od katolické démonologie (středověké i novověké), v ní není spojováno výlučně se zlem.

První kategorii tvoří návraty, v převažující míře založené na nezaviněném posmrtném údělu zemřelého. Jejich důvodem bylo kupříkladu zanedbání některé z povinností pozůstalých zajistit všechny náležitosti k pohřbení podle místních tradic a víry. Revenanti, zahrnutí do této kategorie, se vyznačují především tím, že jsou ztělesněním odplaty za způsobenou křivdu. Zneklidňují a straší s cílem donutit pozůstalé k nápravě stavu; někdy prosí o pomoc, aby odstranili důvody svého zoufalství, bloudění a tékání. Stane-li se tak, jsou osvobozeni od svého údělu a jejich duše může klidně odpočívat. Materiál, sebraný na Litomyšlsku ve východních Čechách z přelomu 19. a 20. století dokládá představu, že z takovýchto zemřelých se dlouhým strádáním stávali zlí duchové, kteří trýznili lidi - vyskakovali jim na záda, posmívali se a strašili. Projevovali se také hlukem a různými zvuky. Pro svou nehmotnou podobu však nemohli způsobit žádnou škodu - zapálili a nic neshořelo, udeřili kamenem a nebolelo to. Působili spíše mravní úhonu, vyděsili bojácné a zlomyslné lidi, posměváčky a nactiutřače (Tomíček 1926).

³ Viz např. Z. Šmítek (2003). Podrobněji k tomu tématu srovnej L. N. Vinogradova (2000), kde je uvedena další literatura.

⁴ O národopisnou definici nadpřirozených bytostí se pokusili např. L. Petzold (1990) a L. Röhrich (1999).

Druhou velkou kategorií představují návraty zemřelých, kteří nějakým způsobem přestoupili řád obce – ať světské či církevní. Jde o revenantství, vzniklé jako důsledek vlastního provinění, popřípadě zločinu, při němž se již uplatňují některé vampyrické prvky. Poněvadž podle lidového názoru tito nebožtíci nenalezali klidu a nebylo možné je osvobodit odpuštěním od živých, bylo třeba zničit v nich zlého ducha. Jejich úděl trval často věky a ztělesňoval hrůznost vykonaného činu, kterou nebylo možné smýt.

V lidovém vědomí pak všichni zemřelí, kteří skonali ve stavu nesmíření, zloby, izolace, s vědomím křivdy či zlého činu neodpočívali v pokoji, museli děsit a škodit. Mnozí z nich se ocitli na pomezí mezi uvedenými kategoriemi, např. nešťastníci, zemřelí násilnou smrtí. Osobitou skupinu mezi nimi tvořili sebevrazi, kteří byli chápáni jako posedlí ďáblem. Ze všech těchto mrtvých se potom rekrutovali nečistí zemřelí, které ani zem nechtěla strávit.

Máme za to, že základem představ o revenantech byl postoj společnosti k ohrožení, zlu a odplatě, odpovědnosti a odpuštění, dobru a spasení. Šlo o kolektivní reakci na potřebu jasně definovat dobro a zlo a o společnou shodu ve veřejném mínění. Uvedené představy tvoří bohatý empirický materiál, předávaný kulturní pamětí v příbězích, pojímaných jako skutečné události. Uvedme alespoň některé z mnoha variant těchto projevů, které se lidová tradice snažila vytěsnit do ne-lidského světa negativity a zoufalství.

Návraty spravedlivých

V lidovém podání se setkáváme s nebožtíky, kteří se zjevují svým blízkým tak dlouho, dokud není jejich tělo pochováno, a ještě určitý čas po pohřbu. Vracejí se, ačkoli žili spravedlivým a poctivým životem. Zřejmě zde působila představa, že svět mrtvých je pro ně cizí a že touží zůstat ve stálém spojení s živými. Tito mrtví se podle lidové mentality ukazovali většinou v podobě bílé postavy, částečně odhmotněné – jako dobrý duch, který nemá zlé úmysly. Bůh jim dovoľoval, aby v určitý čas přicházeli z onoho světa těšit se ze svých dětí nebo je napomínat. K dobrým duchům patřili v české tradici např. Rýbrcouľ v Krkonoších nebo Bílá paní, bloudící po hradech a zámčích (Dostál 1882: 492). Především však to byli zemřelí předkové - domácí bůžkové (hospodářičkové), kteří se vraceli, aby dohlédli na chod domácnosti a hospodářství a ochraňovali členy rodiny. Někdy přicházeli proto, aby označili ty, kteří mají zanedlouho také zemřít. Na Valašsku si jeden hospodář, když domácí lidé odešli poklízet, na chvíli lehl a pokuřoval. Tu se mu zjevil jeho otec, zemřelý před několika lety, a ptal se ho, jestli prodal voly. Když řekl, že ano, otec prosil, aby za něj dal sloužit mši, ale když se ho hospodář chtěl ještě na něco zeptat, duch neslyšně zmizel (Václavík 1930: 381).

K tomuto typu lze přiřadit i velkou skupinu zemřelých, jejichž návraty měly napravit nedostatky a chyby, vzniklé za jejich života a pokud toho docílili, byli od svého údělu osvobozeni. Např. nespokojení nebožtíci, kteří vymáhali na svých blízkých různé pozornosti: do rakve jim nevložili část oděvu či oblíbený předmět, hlavu jim podložili poduškou ze slepičího peří apod. Obecně se věřilo, že nebožtík musí mít košili z neobnošeného nového plátna, jinak se stane upírem, a na nohou nesmí mít střevíce ani boty: chodil by po světě tak dlouho, dokud by je neroztrhal. Do rakve nepatřilo nic, co by rychle nezetlelo, jinak by mrtvola obživila (např. kožený opasek). Do této skupiny zemřelých patřili také ti, kteří nebyli vinou pozůstalých pohřbeni náležitým způsobem (např. vynecháním některého úkonu či nevystrojením hostiny), skonali nezaopatřeni knězem, nestačili požehnat svým dětem nebo byli příliš oplakáváni. Ve východních Čechách (v Bítovanech na Chrudimsku)

zemřel sedlák a vdova po něm ustavičně naříkala a volala, aby se vrátil zpět. Jednou vkročil nebožtík do světnice, bledý a zasmušilý, a bolestně řekl: *“Ech, kdybys věděla, jak zlá je ta cesta zpáteční a jak hrozné útrapy mi svým rouhavým a pošetilým nářkem působíš, jistě bys ustala v marném volání mne na tento svět. Zanech tedy toho a raději se modli za spásu mojí duše”* (Blažek 1900: 256).

Mnozí se vraceli, poněvadž zemřeli bez rozloučení nebo neusmířeni, jiní chtěli stanovit poslední vůli nebo pomocí živých napravit a splnit neuskutečněná přání či sliby, často dané v průběhu těžké nemoci. V Radimi na Chrudimsku sliboval jeden soused, že na svůj náklad postaví v obci kříž, což odkládal tak dlouho, až zemřel. Po smrti pak neměl v hrobě pokoj a chodíval v noci po návsi s křížem v ruce. Někteří zemřelí chtěli, aby jim bylo obětováno na usmíření viny, a to v souladu s křesťanskými tradicemi např. vykonáním poutě. Podle jednoho vyprávění se v Neresticích na Mirovicku v Čechách přes noc ztratila kterási žena a objevila se až za několik dní. Teprve po čase prozradila, co se s ní dělo: v noci se jí zjevila dávno zemřelá osoba s prosbou, aby si vzala nejnütnější šat a šla s ní ihned na Sv. Horu. Pověděla jí, aby se nebála, ukázala, u kterého kříže se má pomodlit, jaké posty zachovat, klekala spolu s ní, ale slova nepromluvila. Když žena svůj úkol dokončila, uslyšela hlas: *“zaplat ti to Pán Bůh”* a viděla, jak k nebesům letí bílá holubička. Jméno té mrtvé osoby však žena nikdy neprozradila (Dubec 1913: 384).

Do uvedené skupiny patřily i případy, kdy duše zemřelých trpěly za hříchy živých. Starý hospodář Hrbek z Jemnice na Moravě šel k večeru z pole domů a potkal ženu, která byla od nohou k pasu oděna černě, od pasu nahoru bíle. Na dotaz, kam jde, pravila, že z Olešné ze hřbitova. Muž jí řekl, že nejde dobře, a ona mu odvětila, že musí tak dlouho putovat, dokud nebudou všichni lidé nábožní: teprve potom bude vysvobozena. Pak šla k rybníku a přes jeho vodu přešla suchou nohou. Prý ji tak vídávalo více lidí (Menšík 1856: 123).

Mezi těmito zemřelými zaujímaly zvláštní místo osoby, zahynulé bez vlastní viny, nešťastným způsobem (zmrznutím, utonutím, uhořením apod.), zabitě v boji či hádce, zavražděné. O strašení takových nebožtíků se vykládalo mnoho historek. Např. v jedné vsi na Brněnsku se vždy v jedenáct hodin v noci otevřely dveře a okna v domě vedle fary u Sýkorů a přítomní dostali pohlavek, největší ránu pak ten, kdo seděl při zdi nad sklepem. Když tam hledali, našli kosti pláteníků, kteří byly ve sklepě zákeřně zabiti; po jejich pohřbení již strašení přestalo (Ošmera 1940: 31). Na Rychnovsku v severovýchodních Čechách za vesnicí Šachov stávala na kraji lesa malá chalupa, ve které muž zabil ženu, protože prý nechtěla pracovat. Zakopal ji v příkopě do trní. Každý večer v jedenáct hodin přicházela zavražděná k jeho loži, vzala ho za ruku, vedla k místu, kde ji zakopal, a tam se ztratila. Teprve když vrah dal na tom místě postavit kříž, měla pokoj (Rychnovsko 1924: 269). Z Hřivného Újezda na Slovácku pochází příběh o muži, který do krve bil svou ženu, až mu plačky řekla: *“Počkaj, Jakube, počkaj, šak už ňa ty nebudeš dlho katovat !”* Když poté umřela, zjevila se uprostřed jizby a rozčesávala si zakrvavené vlasy. To se opakovalo dlouho, až se muž odstěhoval do Rakous a znovu sa oženil. Ale jeho nová žena začala najednou v noci křičet, vzbudila ho, a oba viděli nebožku při posteli. Tak milá robka toho muža opustila. On sa pak toulal ještě nějaký čas po světě a potom se kdesi oběsil (Václavík 1930:380).

K této skupině revenantů řadíme také ty, kteří z nejrůznějších příčin nemohli naplnit osudem předurčenou délku svého života a své poslání: těhotné ženy, šestinedělky, nepokřtěné děti a také mladé neoženěné a neprovdané lidi, jejichž posmrtný úděl mohl být podle lidové tradice zmírněn napodobením svatby v rámci pohřebního obřadu. Mnozí

z těchto rozhořčených nebožtíků se vraceli na zem a vyžadovali napravení křivdy, pomstu za smrt, za nespravedlivé odsouzení, za nevinně prolitou krev. Matky, zemřelé v šestinedělí, obcházely podle lidové víry po šest týdnů stavení a kdo je spatřil, musel do roka zemřít. Všeobecně rozšířená byla víra, že zemřelá šestinedělka po šest týdnů přichází v noci do domu, aby vykoupala a nakojila dítě. Proto jí domácí lidé ponechávali na stole mycí a šicí potřeby a někdy prý dokonce nacházeli její lůžko pomačkané.

K revenantům, kteří – ačkoli se neprovinili – nenacházeli v hrobě pokoj, patřili i mrtví bojovníci, jenž po smrti sváděli bitvy. Např. na Berounsku se ukazoval švédský bubeník s vojáky, na Kladsku se zjevovali husité u kaple, postavené na paměť Jana z Münsterberka, zabitého v bitvě proti husitům (Wollman 1921:35).

Početnou skupinu nešťastných a zavržených duší tvořily duše nepokřtěných dětí, zejména těch, které byly utraceny matkami ještě před narozením či těsně po něm, často tajně zakopány nebo jen pohozeny. Na Moravě je nazývali *zahubenča*, *zahubenčata*, *zababončata*. Lidé na Valašsku si je představovali jako ošklivé bytosti s velkým břichem a hlavou a s tenkýma rukama a nohama. Běhaly pospolu v celých hejnech, zjevovaly se nejčastěji v poledne v obilí a velkým nárkem děsily kolemjdoucí. K jejich vysvobození bylo třeba se jich pozpátku zeptat, co potřebují. Když odpověděly, že košilku a svatý křest, měl jim člověk hodit kus svého oděvu a druhý den donést košilku, kterou předem pokrtil svčenou vodou na dívčí i chlapecké jméno. Jakmile *zahubenča* dostalo košilku, podle lidové víry se na ně přenesl křest svatý a bylo vysvobozeno. V jednom vyprávění potkal strýc Matuš v noci u potoka takového dušisko s velkou hlavou, které mu řeklo, že je *zahubenča*, už sto let se toulá kolem této nešťastné vody a musí ho roztrhat na sto kusů. Strýc se zachránil tím, že vylezl na vrbu, neboť věděl, že všechny stromy, z nichž se berou kočičky ke svěcení na Květnou neděli, má *zahubenča* zapovězené. To však alespoň roztrhalo strýcovu botu, na kterou dosáhlo, a začalo ohromnou silou s vrbou třepat. Teprve až zakokrhal kohout, se ztratilo (Karas 1926: 3-4).

O nepokřtěných dětech kolovaly představy, že jejich duše bloudí po světě sedm magických let a potom se z nich stávají zlí duchové, kteří znepokojují rodiče i náhodné kolemjdoucí.⁵ Vysvobodit je bylo možné vyřčením křestní formule nebo oslovením nějakým jménem. Staří Čechové měli za to, že duše nekřtěňátek jsou skřítkové, objevovaly se však i v jiných podobách – jako padající *hvězdy*, *rusalky*, *múry*, dusící lidi ve spánku, apod. Ve Slezsku měly jejich dušičky v podobě ptáčků létat na svátek Všech svatých kolem křížů na hřbitově, a stejná víra byla zaznamenána též v Čechách a v severním Německu. Nejčastěji se ovšem věřilo, že se duše nekřtěňátek zjevují jako *bludičky* (*světylka*), na Železnobrodsku nazývané *cvendy* a na Kladsku *vejzlata*, jinde jako *ohnivá dětátka*. V Čechách věřili, že *bludičky* svádějí hlavně své provinilé rodiče. Bránili se proti nim tím, že s sebou nosili síru a sirky nebo si oblékali obráceně košili (Grohmann 1864: 111). Košile, jako nejstarší oděvní součástka, měla v magických úkonech při narození a smrti značný význam. Poněvadž se oblékala bezprostředně na lidské tělo, lidé věřili, že jejím prostřednictvím lze přenášet vlastnosti osoby, které patřila a obrácená na ruby měla sloužit k odehnání zlých démonů.

V lidovém podání nacházíme mnoho příběhů o *světylkách*. Jsou dovádívá, rozpustilá, potměšilá a nebezpečná tím, že večer zavádějí lidi do lesů a bažin a pak mizí. Kdo se jim posmívá či protiví, toho potrestají – srazí na zem a podupou. V Čechách se v různých

⁵ U východních Slovanů byly duše takovýchto dětí nazývány *mafky*, u jižních také *mavje*, *mavjaki*, *navy*, *navje*, *navki* (v antickém světě značí duše zemřelých). Zlobily se na lidi, kteří je nechali zemřít bez křtu, kolébaly se na břizách a kvílely (Máchal 1891:120).

ných obměnách vypravovaly historky o bednáři, který šel přes les odvádět nové necky, byl přepaden *světýlky* a ubránil se tím, že si lehl a necky překlopil přes sebe. *Světýlka* po nich zuřivě dupala a k smrti uštváný bednář se teprve k ránu vrátil domů. Na místě, kde byl přepaden, se našly ve sněhu stopy dětských chodidel. Na Vizovicku se říkalo, že proti *bludičkám* a *světloňům* chrání voda – kdo ji pije, toho nevodí. Na Blatensku v jižních Čechách věřili, že čím více se někdo modlí, aby *bludičky* zažehnal, tím více se jich zjevuje a tím více dorážejí. Zbavit se jich lze jedině klením (Smola 1886:151). Někdy však *světýlka* lidem pomáhala a ujímala se zbloudilých. Podle vyprávění místních lidí nebyla na Šumavě ještě v první polovině dvacátých let nijak vzácným jevem (Weis 1932: 80).

Podnětný srovnávací pohled na rozličné světélkující jevy ze slovinské, širší slovanské a západoevropské folklorní tradice podala Mirjam Mencej (2000). Před některé odlišnosti, dané především interpretací tohoto fenoménu v různých pověrečných paradigmatech, zdůrazňuje jejich spojitost s dušemi nečistých zemřelých.

Návraty zlovných duší

Do druhé kategorie revenantů zařazujeme početnou skupinu zločinců a různých jiných provinilců, pykajících za zlé skutky. Poněvadž za ně nebyli za živa potrestáni, dožadovaly se jejich duše očištění. Jednalo se nejen o porušení etických a právních norem rodinného a společenského života, jako byly krádež, dluhy, manželská nevěra, opilství, špatná péče o děti či staré rodiče apod., ale i o těžké hříchy, k nimž v lidovém povědomí patřilo křivopřísežnictví, zpronevěra, posunutí mezního kamene, vražda. K pykajícím hříšníkům náleželi i páni, krutí ke svým poddaným, hospodáři, kteří šidili čedeř na mzdě, osoby, příliš lpící na svém majetku či na životě, a mnoho dalších. Pověsti o jejich zjevování známe z celého území Čech, Moravy i Slezska. V některých z nich se např. vypravuje, jak s nespravedlivými lidmi po smrti oral čert. U Janovic v jižních Čechách si lidé ukazovali strouhu, kterou prý čert vyoral s panem nadlesním, jenž nespravedlivě připravil sedláky o kus lesa (Charvat 1898:157).

Za svatokrádež byla mezi venkovskými lidmi pokládána krádež půdy, a tak nepřekvapuje, že k nejrozšířenějším motivům po celém našem území patří motiv o hříšníku, který v noci chodil odorávat pro sebe kus sousedova pole nebo meze a přesazovat hraniční kámen (mezník). Tento kámen pak musel po smrti nosit na ramenou, z těla mu šlehaly plamínky, nařikal a prosil kolemjdoucí, aby ho vysvobodili. Teprve až mu někdo řekl, ať ho dá tam, kde ho vzal, poslechl a byl vysvobozen. Jindy měl takový člověk podobu psa, který se neustále zmenšoval, a když se rozednilo, zůstala z něho hromádka popela. Mnohé pověsti líčily neklid nebožtíků, zaviněný nestejným rozdělením dědictví, zatajením pokladu nebo peněz apod. Velké množství povídek a pověstí o zjevujících se lakomcích, nespravedlivých a zlých pánech, hraběnkách apod. shromáždil např. Ignác Hošek z oblasti Českomoravské vrchoviny. K těm nejznámějším patřil např. motiv o zlém vrchním (nebo důchodním) Ulrichovi, který se po smrti objevoval v noci v kočáře s ohnivými koňmi. Ve Stržanově se vyprávělo o bohatém mlynáři, který před smrtí řekl své ženě, aby neprodávala obilí, dokud nenastane drahota a chudí lidé se nebudou pást jako dobytek. Po smrti se pak v poledne chodil pást na svou vlastní zahradu, a to tak dlouho, dokud se neosmělil jeden hospodář, zbil ho bičem a tím ho vysvobodil (Hošek 1905:18).

Někdy duše provinilých a pykajících zemřelých bloudily, jindy byly připoutány k tělu nebo k místům, kde zemřely či zhřešily. Zjevovaly se jako stín, bílá postava nebo zvíře v blízkosti hrobů, na opuštěných místech nebo tam, kde se odehrála nějaká tragická

událost. Některé byly po smrti odsouzeny střežit poklady v podobě plamének nebo psů a koček na zboženištích, ve starých hradech, sklepech a zahradách.⁶ Připojovaly se rovněž k přírodním duchům, zaklety do skal, větrů, vod, lesů, a vtělovaly se do různých démonů, např. do *vodníka*, *ohnivého muže* (*ohnivce*, *světlohoše*), *hejkala* (*hejkače*), *rusalky*, *víly*, *polednice*, *klekánice*, *skřítka*, *vlkodlaka*, *můry*, *upíra* a jiných pověřených bytostí, které vznikly na podkladě manismu nebo animismu. V těchto případech jde o osobité skupiny nebožtíků, souvisejících s vírou v přetvlování duší. Mnozí autoři zastávají názor, že základem mytologického “oduševňování” přírody je skutečnost, že všichni zemřelí se posléze stávají součástí přírody a ti, kteří zemřeli násilnou nebo předčasnou smrtí, mají schopnost nakládat s přírodními silami.⁷

Na Moravě byla rozšířena víra v *slibky* – přetvlené duše zemřelých nevěst, které nezachovaly věrnost, nebo dívek, které opustili jejich milenci. Poletovaly v horách jako bílí ptáci a kdo se ozval na jejich ňukání, toho přinutily tancovat až k smrti. K podobným bytostem lze řadit i *víly* a *rusalky*, které někdy škodily, ale jindy prospívaly. V lesích se zdržovali *hejkalové*. Na Táborsku v jižních Čechách to měly být duše nepoctivých myslivců, kteří kradli panské dříví a museli hlídat les tak dlouho, dokud jiní myslivci nevzali tolik, co oni za svého života (Homolka 1912: 56). Zakleté duše představovali rovněž *diví lidé* – muži *diváci*, *divízáci*, *věščáci*, *kurožáci* nebo *divousi*, kteří škádlili myslivce, chytali mladé dívky a brali si je za ženy, poutníky zaváděli do bažin atp. Byly i *divé děti*. Např. v Sobůlkách na Slovácku strašilo takové dítě v Hrubém lese: leželo na cestě a pořád křičelo. Lidem, kteří ho viděli a slyšeli, ho bylo líto, ale když ho někdo chtěl vzít na ruku a utěšit, děcko vyskočilo, stal se z něho obr, který člověka hned roztrhal. Když to udělal vícekrát, už si ho raději nevsímali (Vozar 1949: 271). Více známé byly *divoženky* (*lesní panny*, *kuzlorky*, *koruženky*), které rády zpívaly a tančily. Někdy pomáhaly (např. předly len nebo pomohly poznávat léčivé byliny) a přicházely k lidem najíst se a ohřát. Jindy však ubližovaly, zejména matkám po porodu zaměňovaly děti za škaredé a nezuživé tvory a mohly zavinit i narození mrtvého dítěte. Před divými lidmi chránil stroužek česneku nebo bílý chléb, jak svědčí i rčení *chlebiček s bílou kůrkou - uchrání před zlou žínkou* (Košťál 1889).

Značně rozšířené byly představy o bytostech, spjatých s ohněm a různými *světýlky*, probleskujícími na hřbitovech, v kořenech stromů a na podobných místech. Měly představovat i duše oběšených a utopených lidí, nebo lakomců, hlídajících poklady. Na Rychnovsku vyhlížela *světýlka* jako malé dětičky s hořícími košťaty, na Moravě to byli malí mužičci s lucerničkami. Jako bludné duše se zjevovali *ohniví* či *žhaví* muži nebo *světlohoši* – nešťastníci, kteří pro svůj hříšný život nenalezali v hrobě pokoj a bloudili. Byli to např. ti, kteří za života okrádali své sousedy, šenkýři, již lili do piva nebo vína vodu, pytláci nebo paliči. Také koňští handlíři, kteří za živa měli ve zvyku hodně nadávat a klít, a proto se po smrti museli potulovat tak dlouho, dokud je někdo nevysvobodil. Jednou se pár mladíků vracelo z Tuněchod na Chrudimsku od muziky a v polích potkali *ohnivého* muže. Jeden z nich chtěl ukázat, že se ho nebojí, a přes varování druhý si na něj sáhl. Druhý den mu ruka zčernala a třetí den zemřel (Blažek 1912: 194). V jiném příběhu pomohl *ohnivý* muž vozkovi v noci vyprostit vůz. Přitom mu řekl, že byl za živa mlynářem, máčel obilí a tak poškozoval chudé lidi. Za to že nemá po smrti pokoje a v této podobě musí chodit světem

⁶ Podle křesťanského výkladu to měly být duše těch zemřelých, kteří nesvětili sváteční den a pracovali (Dostál 1882:492).

⁷ U východních Slovanů nazývají takovéto zemřelé “založnyje pokojniki “ a podle lidové víry se stávali “stichijnými duchami” (Vinogradova 2000: 47).

a činiti dobré skutky, aby aspoň částečně vinu svoji napravil. Na otázku, zda mu lze nějak pomoci, odvětil, že ten, který ho má vysvobodit, není ještě ani v kolébce (Jakeš 1925: 88-89). V okolí Vizovic věřili, že kdo odorává sousedovi meze, z toho po smrti střeva lítají po mezích jako *světloňoši*. Podle jiné verze to byli ďábli, kteří svádějí člověka, aby zhřešil a přišel za to do pekla. *Světloňoši* se zjevovali v podobě *ohnivého sudu, kotouče, žhavého snopu, ohnivého psa, zářící sviňské hlavy* apod. Často se vyprávělo, jak se snažili lidem pomáhat, aby odčinili svou vinu: vozkovi vyvedli koně z bahna, chudému ševci posvětili v noci na jeho práci, pocestnému, kterého *bludičky* zavedly do bažin, ukázali cestu. Někdy ale lidi děsili hřmotem a mámili světlem.

Častou příčinou revenantství bylo volání mrtvých, což podle lidových představ neměli rádi. Zejména pak nebožtíkům vadilo, když jim bylo něco odcizeno – část těla (zub, lebka, kosti), plachta z rakve apod., z bujného frajerství, k léčení nebo čarování. Např. dělník vzal ze hřbitova lebku, kterou doma vařil v novém hrnku, aby mu zjevila čísla v loterii. Když ji po marném pokusu hodil do řeky, každou noc se mu zjevoval bezhlavý kostlivec a žádal její vrácení. Dělník dlouho hledal lebku v řece, až pomohla celá ves, lebku odnesli na hřbitov a byl pokoj. Známa byla též látka lenorského typu o vaření kaše v lebce, což mělo dříve přivolat ženicha ze záhrobí.

Specifickou skupinu po smrti strašících přízraků tvoří *upíři* a *vampýři*. Dokázali oživit své tělo, které v hrobě nezetlelo a o půlnoci vycházeli z hrobů s úmyslem škodit na majetku, na zdraví či na životě, ba dokonce vraždit. Zjevovali se i ve zvířecí podobě – nejčastěji jako pes, vlk, kočka nebo žába. Napadali lidi a sáli jim krev, vyhazovali malé děti z postelí a mohli zapříčinit i živelnou pohromu. K podobným příznakům patří také *můra*, která se jako bílý stín, stéblo nebo pápěří vkradla do stavení (nejčastěji klíčovou dírkou), aby dusila a mořila lidi ve spánku, a někdy i dávicí *vlkodlak*.⁸ Zpět do hrobů se tyto bytosti vracely při ranním zakokrhání kohouta. K jejich rozpoznání svědčil (kromě nezetlelé mrtvolky) také propadlý hrob a jisté vzhledové zvláštnosti, např. srostlé obočí, nezvyklá, zvláště červená barva kůže, měkké, neztuhlé údy, otevřené levé oko, vyčnívající zuby. *Vampýry* se mohli stát podle lidové víry lidé, kteří zemřeli nepřirozenou smrtí, a všichni ti, kteří se již za života odlišovali od ostatních tělesnými, ale i povahovými znaky: lidé samotářští, náměsíční a zlí, osoby, posedlé zlým duchem, nebo jedinci, jimž byly přisuzovány nadpřirozené schopnosti a vlastnosti (*čarodějové, čarodějnice*). Můrou se stávali zejména novorozenci, kteří přišli na svět se zubem nebo se narodili v plodové bláně, a dále děti, jejichž matka nerespektovala nařízení a zákazy v šestinedělí, např. předčasně opustila kout, v němž byla izolována od ostatních a chráněna před zlými silami nebo překročila práh kostela dříve, než ji kněz požehnal.

Nejstarším pramenem, zmiňujícím tyto přízraky, je Homiliář Opatovický, kde se v kázání Bonifácově hovoří o *strygách* a *smyšlených vlčích*.⁹ Dva další doklady přináší letopisec Neplach ze 14. století. V Blově u Kadaně obcházel pastýř Myslata v noci okolní osady, v nichž trápil a dusil lidi. Když byl v roce 1333 probodnut kůlem, volal: “*Mnoho mi uškodili,*

⁸ V české tradici se *vlkodlak* vyskytuje poměrně málo a podobně jako u Slováků bývá směřován s pojmem *upír* (Mjártan 1953:108). Mnohem více vystupuje u jižních a východních Slovanů, mimo jiné i ve spojitosti s pastýřskou kulturou (Mencej 2001). Ve folklorním podání u těchto národů bývá vlkodlak rovněž uváděn mezi bytostmi, které snímají s nebes tělesa (hlavně měsíc) a upíjejí jejich světla. V českých pramenech nacházíme pouze zprávy o tom, že zatmění měsíce bylo považováno za zlověstný jev, způsobený čarodějnicemi (Zíbrt 1894: 117–119).

⁹ Na tuto zprávu upozorňuje Pulec (1958:101) s tím, že ji neuvádějí žádné jiné prameny a opomenul ji i Niederle.

neboť mi dali hůl, abych se proti psům oháněl.” Po různých mukách byl upálen a koho v noci před tím jmenoval, ten v tomtéž dni zemřel. Druhá zpráva pochází z Levína, kde v roce 1340 zemřela žena, avšak po smrti vstávala a dusila lidi. Poněvadž nepomohlo ani její probodnutí, museli ji spálit (Zíbrt 1894: 23-24).¹⁰

V české tradici se spíše než pojem *upír* vyskytoval *morous*.¹¹ V lidovém podání se uvádějí také jiné názvy – *můra*, *murák* nebo *morák* (na Moravě), *měchura* (na Valašsku), *lóza* (na Slovácku). Jednotlivé bytosti tohoto druhu mají mnoho shodných rysů a některé splývají – např. *mora* bývá spojována s *divoženkou* a *čarodějnici*. Na lidových představách o můře se zřejmě podílely fyziologické vlivy (těžký spánek, pocity dušnosti a tlaku na prsou) a tradice „vlčí“ proměny člověka měla prastarý animistický základ. Představivost lidí o sání krve a jiných vampyrických úkazech mohla být ovlivněna nekrofilii, lykantropií nebo jinými patologickými jevy. Pověsti o mstících se revenantech tak často nabývaly vampyrické rysy: nebožtík žhavou rukou propálil kožich; muži se zjevil jeho zemřelý bratr a ruka, kterou mu podal na usmířenou, mu uschla; jinému se propálila celá dlaň a znamená se nedalo odstranit; kdosi přišel, jak slíbil, po smrti ke svým přátelům, „*chmátl jim do ksichtu*” studenou rukou a oni zemřeli atp.

Podrobný přehled pověstových motivů o *vampýrech* a různých dalších skupinách revenantů z českého a téměř celého středoevropského území, časově sahající asi do konce první světové války, zpracoval Frank Wollman. Celý cyklus těchto pověstí považuje za „starý majetek střední Evropy“ a poukazuje na jeho společný antický základ, který se od středověku proměňoval. V 16. století v něm převažovaly motivické látky o *můře*, *vlkodlaku* a *čarodějnicích*, v 18. a 19. století to byly hlavně pověsti o *vampýrech* (*upírech*), v 19. a 20. století ponejvíce různé revenantské motivy (Wollman 1920, 1921, 1926).

K zemřelým, zjevujícím se po smrti, můžeme přiřadit také *fexty* (v literatuře uvádění i jako *festi*, *feksti*) nebo *zmrzlíci*. V podstatě šlo o mrtvé, jejichž tělesná schránka se po smrti zcela nerozpadla – tělo seschlo, kůže neshnila, kosti harašily “ve vyzáblém obalu jako ořechy v pytlí”. Kostry těchto jakoby mumifikovaných nebožtíků se kdysi nacházely ve venkovských márnících nebo na hřbitovech – tam, kde byla příznivá půda, v níž mrtví nepodléhali rychlému rozkladu (Vilde 1904: 328). Podle lidového výkladu to byli lidé, kteří se narodili v tzv. košilce (plodové bláně). Taková blána se musela schovat a usušit a dotyčný člověk ji měl nosit pod levou paží. Potom vynikal obrovskou silou, byl nezranitelný a žádná kulka se ho nedotkla. Pověsti o *fekstech* se proto vyskytovaly zvláště mezi vojáky nebo myslivci,¹² kolovaly však i mezi vesnickým lidem. Např. jeden výminkář v Libiši na Mělnicku v severních Čechách vyprávěl, že v roce 1830, kdy ve vsi ležela husarská posádka, se kterýsi důstojník vsadil, že o půlnoci přinese fexta z kostnice do hospody. Skutečně tak učinil, a když se všichni už dost pobavili s chřesticími hnáty, odešel s ním zpět. Dlouho se nevracel, a teprve ho po dlouhém hledání ho našli v bezvědomí u lesa. Po několika hodinách zemřel a před smrtí varoval, aby se o to již nikdo nepokoušel (Novotný 1904: 428).

¹⁰ Kronikářská zpráva později pronikla i do literatury (Horský 1921:466–467).

¹¹ Čelakovský (1949:495). Upír byl rozšířený především u Poláků, Lužičanů a Němců, odkud se k nám dostal pravděpodobně literární cestou.

¹² V pruské válce roku 1866 dokonce prodávali nějací lidé českým vojínům fextové cedulky (Moravec 1909: 468).

Prostředky proti návratům mrtvých

Oživlí nebožtíci byli narušením přirozeného běhu světa. Jejich duše se nacházely v obtížné situaci - už nepatřily mezi živé a mrtví je mezi sebe dosud nepřijali. Potulovali se, dokud se jejich tělesná schránka zcela nerozpadla. Strach z revenantství vedl ke vzniku řady způsobů a prostředků proti návratům, které ještě umocňovaly dojem negativní síly mrtvých. Mnohé z nich měly univerzální platnost – používaly se při lidovém léčení, v obyčejích spjatých s narozením a svatbou i v obřadním cyklu v průběhu kalendářního roku. Podle cíle by se daly rozdělit na prostředky preventivní a osvobozující; obě tyto funkce se v nich však často prolínají. Preventivní účinek měly například některé druhy rostlin, jako petržel nebo černobýl. Na Valašsku kladli před dveře mateřídoušku, protože vytvořila pomyslnou zeď, kterou zlý duch nemohl projít do jizby (Václavek 1894:115). Ochrannou funkci měl kámen nebo železné předměty, vkládané dovnitř rakve, obranu poskytoval chléb, sůl, česnek a prostředky vzbuzující ošklivost. Když hospodyně připálila jídlo, nutila ostatní, aby to snědli, že je nebude dusit mora. Osvobozující účinek mělo např. přadeno, zhotovené z prvního konopí – když se hodilo za krk mrtvému, který chodil strašit; ten pověděl, kdo je, a už nepřišel (Bartoš 1906: 63). Napomáhalo i svazování končetin, vkládání šípkových prutů pod chodidla nebožtíka, ovazování rakve řetězem s uzamčeným zámekem a mnoho dalších.

Magickou moc mělo slovo – zaklínání, vyřčení určitého výroku, nebo pojmenování mrtvého. *“Teď nastalo mezi kněžama inší modlení jak bylo dřív. Teď dyž dou pochovávat, dycky se ptají, jaký je jeho meno, jak byl křtěnej. Tady ho menuje a teprve pochová. Neboščík potom už nemůže chodit po smrti. Za stara kolikrát přišel neboščík spátky do domu.”*¹³ Mocným ochranným prostředkem byla samozřejmě modlitba. Často se spojovalo více magických prostředků dohromady nebo se kombinovaly s církevně náboženskými symboly a úkony (kříž, modlitba, svěcená voda a křída, bohoslužba, zvonění aj.), které měly jejich účinnost ještě posílit. Lidé věřili, že ten, komu se zjeví duch, se ho má třikrát otázat, co žádá (potřebuje), a potom to provést – např. jít bos do některého poutního místa a po cestě líbat vše živé, i kdyby to byla ropucha. Aby se mrtvý nevracel, lidé v domě všechno vykropili a na dveře napsali svěcenou křídou jména svatých, jež vzývali při tzv. obnášení umírajícího (obcházení jeho lože s rozžatou hromničkou). Důležitý byl způsob, jakým se s mrtvým zacházelo v čase mezi úmrtím a pohřbením – např. koho nevynesli ven nohama, ale hlavou, ten se stal *morousem* (*vlkodlakem*). Proti návratům šestinedělky se měla v noci před dveře nalít svěcená voda, proti *můře* pomohlo např. koště, postavené před klíčovou dírkou, nůž, položený v hlavách postele, nakreslení „muří nohy“ svěcenou křídou. Rozšířeným způsobem ochrany bylo obrácené oblečení košile, vesty či jiné části oděvu. K obecně užívaným „vysvobozovacím“ prostředkům patřil chléb, rozdaný chudým. V Rožnově na Valašsku se jednomu sousedovi zjevoval muž, zabítý pádem se střechy – nejdříve v podobě šřapatého psa a potom jako černý chlap (*morous*) a tahal svou studenou rukou ze souseda a jeho ženy peřinu. Podle rady faráře se ho ptali, co si žádá. Měli nakoupit věrtel obilí, nést ho na zádech až do Vidče a neohlédnout se, donést do mlýna a napéci z něj chleba a rozdat ho žebrákům ve Vidči. Poté měli dát v Zubřím a Zašové na mši (Wollman 192, 15: 30).

Způsoby pohřbívání nečistých zemřelých souvisely s prastarými představami o tom, že ke konečnému odchodu duše z těla dojde až po jeho úplném rozkladu. Teprve tehdy

¹³ Roku 1900 vyprávěl J. Zlích ze Světnova, 57 let starý. Hošek (1905: 117).

měl být nebožtík skutečně mrtvý.¹⁴ Těla osob, podezřelých z čarodějnictví či ze spojení s ďáblem, bylo třeba radikálně zneškodnit – „utrátit mečem a ohněm“. K účinným prostředkům fyzické likvidace patřilo probodnutí mrtvoly osikovým nebo lipovým kulem, oddělení hlavy rýčem (setnutou hlavu pak kat obvykle vložil mrtvole pod levou paži) nebo spálení těla ohněm. Způsoby, jakými se zacházelo s těmito zemřelými, jsou blízké buddhistickým a staroegyptským představám o tom, že dokud je tělo neporušené, jeho duše tkví nablízku a může škodit.¹⁵

Na základě etnologických pramenů interpretují archeologové některé neobvyklé způsoby pohřbívání vírou ve vampýrismus. Strach z domnělých upírů se promítl jednak do umístění jejich hrobů při okraji pohřebišť, jednak některými „protivampyrickými“ zásahy, zjevnými na kostrových pohřebišťích raného středověku: svazování těla a končetin, zatížení trupu velkým kamenem nebo množstvím menších kamenů na očích, prsou, stehnech a nad koleny. Archeologicky doložené jsou takové zákroky jako přitloukání nebožtíka hřeby ke dnu rakve, ucpávání jeho úst kameny nebo železnými předměty, probodnutí těla kulem, rozbití obličejových částí lebky kamenem.¹⁶

S praktikami poškozování mrtvých těl souviselo i dodatečné otvírání hrobů a narušování mrtvol, o nichž panovalo přesvědčení, že jejich duše škodí. O tom vypovídá např. příběh z Kladska. Ženu, která škodila dobytku a byla podezřelá z čarodějnictví, pochovali na rozcestí. Po třech dnech se však ocitla i s truhlou navrchu, druhý den zase a to se opakovalo několik dní. Vesničané se proto rozhodli prohnat jí prsa třemi olšovými kůly a zakopat ji do země bez rakve (Kubín 1926:156-157). Spalování bylo pokládáno za nejúčinnější protivampyrické opatření, a to zejména ohněm z trní, který měl v lidových obřadech odedávna očištnou moc. Když se zapálil na hřbitově, dokázal označit hrob vampýra (čaroděje). Spalování osob, podezřelých z čarodějnictví, bylo pravděpodobně důležitou složkou středověké justifikace, zejména ve Slezsku. Podle dobových zpráv byla nezetelým mrtvolám utínána hlava a položena k nohám, jejich duchové se však opakovaně zjevovali dál – strašili, chrochtali, pohlavkovali, dusili lidi i zvířata, sáli mléko kravám, zapléтали jim ohony atd., a to tak dlouho, dokud tělo nebylo spáleno a popel vhozen do tekoucí vody. V roce 1617 byl v Ivančicích na Moravě ukazován hrob jednoho měšťana, který podle zpráv věrohodných svědků po smrti obcházel lidi a usmrcoval je, až byl vykopán a rozsekán. Z úst mu vytáhli závoj, který nebožtík vzal z hlavy své ženy a sežral. Řada záznamů o takových případech pochází především ze severní Moravy. Např. v zápise z roku 1596 se uvádí, že v Arnolticích nechtěla mrtvola ženy ztuhnout a krvácela, když ji bodli do prstů u nohou. Proto zůstala nepohřbena několik dní, než ji pochovali. Podle zprávy z rýmařovské rukopisné kroniky musela být z hrobu vyjmuta a spálena stará žena, která brzy po smrti pobíhala jako živý ďábel, křičela, tančila a děsila lidi. Když roku 1732 poslaly úřady Libavé u Olomouce na akademie a univerzity cirkulář o tom, jak je město znepokojováno nebožtíky, začala se odborná veřejnost vážně zajímat o problematiku vampýra, sajícího

¹⁴ Na základě představy o totální odluce duše od těla se v kulturách různých etnik vytvořila odlišná doba, která vedla k opakovaným pohřbům. V Rumunsku přitom existovaly rozdíly podle pohlaví: mrtvolu dítěte exhumovali a znovu pohřbili za tři roky po jeho smrti, mrtvolu mladíka či dívky za pět let a mrtvolu starce za sedm. Teprve potom vznikla jistota, že se mrtvý nebude vracet (Bánáţeanu 1962: 445).

¹⁵ V prehistorickém Egyptě se některá těla ukládala do hrobek již s úmyslně poškozenou kostrou, aby se urychlila jejich zkáza a napomohlo se odchodu ducha.

¹⁶ Pohřebišťe, celé sestávající z „vampyrických“ hrobů, bylo nalezeno v roce 1966 v Čelákovcích u Prahy, datované zhruba do 10. a první poloviny 11. století. Bylo umístěno kilometr od soudobého „normálního“ pohřebišťe a obsahovalo asi dvacet dospělých, zřejmě mužských jedinců (Špaček 1971).

krv z těla (Wollman 1921, 15: 54). Existence víry ve vampýry či upíry, spojená s návraty zemřelých mezi živé, byla v té době zaznamenávána i jinde ve střední, jižní a východní Evropě, nazývaná také “posmrtnou magií”. Množství případů, zejména z území Moravy a Uher, prozkoumal osvícenský lékař Gerhard van Swieten a sestavil spis, který podnítil v roce 1755 Marii Terezii k zahájení systematického úsilí k vymýcení této pověry.¹⁷ Poslední vampyrické skandály na Moravě pocházely z let 1755–1756. Tehdy byla v jedné vesnici u Olomouce vykopána mrtvola Rosalie Polakové a spolu s dalšími spálena podle nařízení biskupské konzistoře. Poté bylo vydáno nařízení proti pálení mrtvol a mizela úřední justifikace, avšak pověry o upírech a opatřeních proti nim žily mezi lidmi dál (Wollman 1921: 50-55).

K velmi starým obyčejům, majícím zabránit návratu především zavražděných a zabitých osob, náleželo házení větví a kamenů na jejich hroby. K tomuto úkonu, doloženému i z mimoevropských území, je v etnologické literatuře mnoho výkladů. Nejpravděpodobnější se zdá být názor, že kámen či větev měly zabránit duši vyjít z hrobu. Sociálně společenský aspekt obyčeje je patrný v povinnosti každého kolemjdoucího přihodit je na místo, kde byl takový člověk zahrabán, s cílem napomoci jeho očistě (spáse) a zároveň mu zabránit obtěžovat živé. V našich krajích byly takto ještě v 18. století přihazovány kameny na rozcestích, kde zahrabávali osoby, podezřelé z čarodějnictví. Zdá se, že tento obyčej, kdysi rozšířený u všech Slovanů, ustoupil vlivem církevního ritu do pozadí a u vyspělejších národů se zredukoval na pouhé gesto vhození hlíny do otevřeného hrobu. Toto gesto, stejně tak jako náhrobní kámen, mohlo však mít také fixační význam – podobně jako má hlína, kámen nebo slina v obyčejích přírodních národů funkci zadržovat zlo. U Slovanů plnil takovou úlohu mák, který sypali na hroby utopených, sebevrahů, čarodějnic a vampýrů. Na Moravě byla zaznamenána pověra, že proti vampýrům pomáhá trojí vhození hlíny do hrobu (Fischer 1921: 342). Je tedy pravděpodobné, že vhažování hlíny, které je dodnes běžnou součástí církevního pohřebního ritu, má analogii v symbolickém chování z dávnějších pohanských dob.

K oklamání duše každého zemřelého se v lidové tradici vytvořila celá soustava obyčejů, které ho měly zmást, aby nenašel cestu domů. Když však došlo k náhlému a nečekanému úmrtí v domě, vynesli mrtvolu rychle probouranou zdí, kterou pak ihned znovu postavili. Sebevrahy, ženy, zemřelé před porodem nebo mrtvoly lidí údajně posedlých zlým duchem protahovali pod prahem domu. Tento obyčej, obecně rozšířený u všech Slovanů a praktikovaný i u jiných zemřelých, byl motivován vírou, že prostor pod prahem je sídlem duší. Jeho reminiscencí může být např. dodnes udržované trojí klepnutí o práh při vynášení nebožtíka z domu, vysvětlované dnes ponejvíce jako symbolické loučení s domovem.

Ďábel – našeptávač sebevrahů

Specifické postavení mezi nečistými zemřelými měli sebevrazi. Vztah k nim byl poznamenán silným odporem, neboť křesťanské učení odsuzovalo úmyslně přivoděnou smrt jako těžký hřích. Z mravního hlediska byla sebevražda mezi lidmi posuzována jako projev beznaděje, slabosti a nedostatku důvěry. “*To Bůh ví, řekla jedna žena o oběšenci, co jen mají za srce! Ba, Bože, to je hrozný srce, kerěj si tu smrt' schválně udělá. Každý přec tej smrti*

¹⁷ Část tohoto spisu uvádí ve své stati D' Elvert (1895: 149). Víru v bytosti, které po smrti opouštějí hroby a přicházejí mezi živé, zaznamenal i od lidí ze šlechtických kruhů, kteří cestovali po Moravě. Jde např. o příběhy, v nichž se jedinci určitý čas po smrti ocitli ve společnosti, beze slova sedli za stůl a všechny vyděsili. Jejich návštěva pak způsobilá smrt některého z přítomných.

se hrozí, a von takovéj, tak dobrovolně si smrt udělá. Dva a sedmdesát let člověk starěj a vo se de uvázat!" (Pavelka 1914:159). Obecně byli sebevrazi odsuzováni jako lidé "zmařilí své pověsti", jejichž čin vrhal špatné světlo na celou rodinu. Také světská správa považovala sebevraždu, na kterou se vztahovalo trestní právo, za zavrženíhodný čin a vrchnost až do 16. století mohla zabavit celý sebevrahův majetek.

Podle lidového výkladu navedl sebevraha k jeho činu sám ďábel, který mu "podal provaz a řezák, a lomcoval jím, nedada mu modliti se, a tak dlouho ho lákal, až zoufalec rozkazu zlého ducha uposlechl" (Winter 1892: 824). Podlehnutí ďáblu a spojení s ním zne-možnilo sebevrahovi spasení a jeho nečistý duch tak představoval pro pozůstalé obzvláštní nebezpečí.

Víra ve škodlivé působení sebevrahů byla natolik silná, že přežívala v naší obyčejové tradici až do konce 19. století a promítala se do způsobu jejich pohřbívání. Nejčastěji byli zahrabáváni na křižovatkách nebo na hranicích katastrů, na polích, v zahradách, v lese, na místě obehnaném trním. Často je zakopali tam, kde skonali, ale vždy bylo třeba toto místo zabezpečit tak, aby jejich duše nemohla ven. Nejčastěji byla tato práce svěřována pohodným (rasům) nebo popravčím mistrům a pokud nebylo nikoho, kdo by zaplatil tuto službu, zapravily se vynaložené náklady prodejem sebevrahova majetku.

Sebevrahy pochovávali za tmy, bez přítomnosti kněze a bez zvonění, neboť se věřilo, že by zvony ztratily schopnost zahánět bouřku a krupobití nebo že by obec brzy vyhořela. Přesto však tento zákaz mnohde obcházel. Na Luhačovickém Zálesí pohřbívali sice sebevrahy po západu slunce, ale zároveň při klekání, aby se alespoň nějak zvonilo. Na Slovácku zase svázali pozůstalí několik klásků, omočili je ve svěcené vodě a hrob vykropili sami. Jinde ukládali sebevrahy pod okapem u kostnice, aby dešťová voda smyla jejich provinění. Tak jako odsouzené provinilce, pochovávali i sebevrahy bez rakve, v pytli či plachtě a v šatech, v nichž byli nalezeni, a do jámy jim dávali předměty, kterými si vzali život. Nesli je na kůlech nebo na žebří (nikoli na marách) nebo vezli na trakaři: nikdo nechtěl takového mrtvého vézt na voze, neboť se věřilo, že při něm sedí čert nebo že dobytek zahyne či onemocní. S mrtvolou nešli přes vesnici, ale humny. I kat nebo ras to při svém řemesle považoval za hanbu a trest. Člověka a dobytče zapřažené ve voze bylo třeba chránit růžencem, křížem, svěcenou vodou, modlitbami a zároveň magickými prostředky: trojím šlehnutím prutem či bičem, trojnásobným ohnáním se šátkem, trojími údery železem. V jedné pověsti se např. vypráví o tom, jak se vzpouzeli koně vézt oběšeného drába ze zámku a vozka musel třikrát zastavit, obejít vůz a ohnat se kolem šátkem – to prý se čerti věšeli na vůz. Potom začali lítat kolem vozu velcí černí psi s ohnivou tlamou a očima. Vozka sice dojel, ale po návratu onemocněl a koně zdechlí (Loníček 1929-1930: 124). Obzvláště nebezpeční byli podle lidových představ oběšenci, jejichž duše nemohla opustit tělo. Jejich čin byl provázen silnou vichřicí či krupobitím, způsobovali neúrodu nebo jinou živelnou katastrofu. Když se strhl zvláště silný vítr, věřilo se, že si čerti jdou pro duši oběšence, radují se a zpívají (dodnes se běžně říká, že se všichni čerti žení). Některé pověry jsou poznamenány křesťanskými vlivy: kdo se jde oběsit a řekne při odchodu S pánem Bohem, ten se oběsit nemůže. Podobně i pověra, že kdo se o Velikonocích vyzpovídá, a pak se oběsí, nepřijde do pekla. Oběšeného nechávali viset, dokud nepřišla úřední osoba, a aby nestránil, bylo třeba dát mu políček.

Obecný je výskyt pověry o čarovné moci předmětů, jichž se oběšený dotýkal. Vyplývala z přesvědčení, že také věci sebevraha jsou ve spojení s ďáblem, který je povinen sloužit tomu, kdo je má při sobě. V zápisech z celého území Čech, Moravy a Slezska nacházíme

množství dokladů o této pověře a jsou si velmi podobné. Štěstí měla přinášet větev a zvláště provaz, na kterém oběšenec visel. Kdo na takovém provaze vedl krávu na trh, draze ji prodal. Štěstí přinášelo, když hospodář v domě promrskal holí nejdříve oběšence a potom dobytek, neboť mu pak velmi zručněl. Jak hluboce byly takové pověry mezi lidem zakořeněny, svědčí záznamy z třicátých let 20. století. Podle novinové zprávy se v Domažlicích v jižních Čechách 4. října 1924 oběsil na pásku na stromě vojín nováček. Sotvaže se o tom rozléla v okolí zvěst, přišlo několik sousedů i vojínů požádat o kousek provázku z oběšeného, poněvadž prý tento talisman podle prastaré pověry přináší štěstí. Jiná zpráva je z 10. března roku 1928 z časopisu Venkov: *“Před několika dny oběsil se za Starými Benátkami na švestce u silnice Karel Najman, tovární dělník z Lysé nad Labem. Když ráno přišel na místo obecní strážník, našel oběšence už vychladlého ležet na zemi, ale provaz z oběšeného byl pryč. První, jenž našel nešťastníka, uřízl ho, provázek dal pro štěstí do kapsy a šel dále, nestaraje se o oběšence (Český lid 1925: 287).*

Také šaty z nešťastníka přinášely štěstí. Dívka, která si zašila kousek jeho košile do svého oděvu, měla na zábavě mnoho tanečnicků. Rekruta, jenž měl u sebe oběšencův šátek, neodvedli na vojnu, zloděje v jeho botách nikdo nedohonil apod. Kdo svlékl kabát z oběšeného a nikam se přitom neohlížel nebo alespoň uřízl jeho pravý rukáv a potřel jím koně od hlavy po ocas, tomu kuň ztloustl. Někteří kati proto svlékali oběšeného, jeho šaty rozkouskovávali, pečlivě ukryli (duch nebožtíka je měl přijít v noci hledat) a pak je prodávali. Zvláště čarovnou moc měl mít prst z ruky oběšeného, hlavně palec, který mu ihned uřezávali. Na Poličísku ve východních Čechách se však vyprávělo, že sebevrah se často zavěsí na toho, kdo mu uřeže palec, a ten ho po smrti musí stále nosit na zádech. Věřilo se, že kdo má palec při sobě, bude mít štěstí v kartách nebo se stane neviditelným. Také se říkalo, jak hluboko se palec (provaz, kost) z oběšence ponoří do mléka, tam až bude sahat smetana. Po celý středověk se houževnatě udržovala pověra, že palcem, utrženým mrtvole, nebo ručičkou nekřtěňátka si svítí zloději, aby nebyli při krádeži rušeni a prozrazeni.

Často nechávali oběšence hlídat, aby je lidé neokradli ještě před pohřbením, a také proto je pohřbívali potají. Lidé většinou odsuzovali toho, kdo takto zneuctil tělo sebevraha, a byli přesvědčeni, že neujde trestu. Konečně čarování s věcmi, pocházejících od mrtvých, především od oběšenců, bylo již ve středověku považováno za těžký zločin. Protokoly výslechů zločinců ve smolných knihách obsahují množství dokladů o životaschopnosti magických praktik a předmětů, jejichž původní souvislosti již mnohdy upadly v zapomenutí a nedávají smysl.

O tom, kdo odešel ze světa nepřírodným způsobem, se předpokládalo, že bude ze msty ničit úrodu, a to vedlo k velkým sporům, kam jeho mrtvolu zakopat. Lidé věřili, že kdo nebyl pochován na hřbitově (hlavně sebevrazi), stával se po smrti *morousem* nebo *morou* a chodil dávat lidi. Na koho pohlédl, ten do roka zemřel a strom uschl (Bartoš 1906: 65). Pokud se podařilo sebevraždu utajit, snažili se sousedé pohřbít nešťastníka tajně na území vedlejší obce – mezi planý porost. Zpravidla však zakopávali jeho mrtvolu na rozhraní obecních katastrů. Na Tovačovsku v Čechách se lidé stavěli na stráž na hranicích dvou sousedících obcí, kde se někdo oběsil, aby jim příbuzní nepochovali sebevraha na jejich půdě. Stávaly se i případy, že byla-li stráž hlídající obecní hranici slabá a houf nesoucí nebožtíka silnější, nerozpakovali se ji zmlátit. Mnohá svědectví o takových pohřbech přinášejí kronikářské zápisy.

Na východní Moravě existovalo území, nepatřící k žádné osadě ani panství, nazývané Smolno, Smolná. Byla to čtverhranná louka v horách mezi Lipenským, Veselským

a Potštatským panstvím. Dopravit tam sebevraha však bylo mnohem obtížnější než ho zahrabat na poli sousední osady, zvláště pro vzdálenější vesnice, neboť cesta byla velmi špatná a s mrtvolou se mohlo jet pouze za tmy. Převoz sebevrahů na toto místo býval spojen s mnohými pověstmi. Např. ve Velkém Újezdě se vyprávělo, že ani čtyřspřeží nemohlo utáhnout povoz s oběšenecem, neboť se na loukotě věšeli rozradostnění ďáblové a brzdili jízdu do kopce. Forman s pomocníky pak museli s vozem slézt a za hrozného křiku, zaklínání a bičování zadních kol odhánět ďáblы. Na Smolně byli z širokého okolí pochováni nejen zoufalci, kteří zemřeli nesmíření s Bohem, ale také všichni ti, kteří byli odsouzeni k smrti. Na Hostýnsku se věřilo, že na Smolnou musejí koně jet tryskem a vozka se nesmí ohlédnout. Nad vozem poletovali havrani a chytli se za kola, až se koně potili. *Morous* (sebevrah) ležel naznak, měl vyvalené, skelné, ohnivé oči a co jimi zahlédl, do roka mělo zemřít (strom uschl, list zvadl). Rukama se chystal stromů, keřů, trní, země, skal, až je měl všechny odřené. Do svítání musel být vozka na místě. Tam kat setnul mrtvému hlavu rýčem a vhodil ji do propasti. Vůz (musel být nový) tam zůstal a s koňmi se rychle ujíždělo. Za koně muselo být zapláceno předem, jinak by do roka zemřeli. Dlouho se pak v okolí říkalo „*vleče ho jako na Smolnou*“, když někdo jel nešetrně s nemocným nebo mrtvým. Až do konce 19. století visával v hostinci u Modré hvězdy v Lipníku zvonek, jímž se jim zvonilo na cestu (Skopal 1925: 48-49), nikdo však již přesně nevěděl, kde Smolno leží. Říkalo se, že přes něj ani ptáček nepřeletí, protože tam byli pochováni největší hříšníci.

Symbyly vyloučení ze společenství

Obavy z „nečistých“ zemřelých vedly tedy k tomu, že byli pohřbíváni mimo posvěcenou půdu hřbitova, která byla vyhrazena jen pro lidi řádné a bohabojné. Tato výsada se nevztahovala jen na sebevrahy, na osoby, podezřelé z čarodějnictví (vampyrismu), na vrahy a různé delikventy, ale také na nevěřící a příslušníky nekatolických konfesí, na nepokřtěné a mrtvě narozené děti, na ženy, zemřelé před porodem či během porodu a v šestinedělí. Ti všichni se vymykali tradicí uznávaným hodnotám mohli znesvětit posvátnou půdu. Kostel s křížem a věčným světlem v jeho blízkosti byl v lidovém povědomí tradován jako ochrana zemřelých před zlými silami a současně i ochrana živých před mrtvými.

Saské právo, uplatňované na území severní Moravy a Slezska, umožňovalo již ve středověku pohřbit sebevraha na hřbitově (pokud k tomu svolil kněz), pouze však v případech, když se usmrtil za nemoci nebo v pomatenosti. Podle tohoto práva bylo ovšem třeba jeho mrtvé tělo nejprve nechat popravit katem a potom spálit. Zápis v Tovačovské knize ortelů Olomouckých vypovídá, že poslední poprava oběšence se konala roku 1680 v Ivani u Tovačova. Nevíme přesně, kdy se upustilo od popravování sebevrahů, podle dokladů k tomu došlo někdy na konci 17. století a ještě v polovině 18. století bylo zvykem stavět šibenice pro náhlé popravy tak opatrně, aby nikomu ani stín nevrhaly na pole.

Teprve za Josefa II. bylo vydáno nařízení, aby se na hřbitovech pochovávaly všechny lidské mrtvoly včetně sebevrahů, byly však ukládány někde do kouta při zdi. Předsudky vůči těmto mrtvým a strach z nich však ještě poté dlouho přetrvával v lidovém povědomí. Věřilo se, že pochovají-li sebevraha na hřbitov, uhoří při bouřce do kostelní věže nebo do nejbližšího domu hrom, že přivodí krupobití na celou vesnici apod. Ještě v první polovině 19. století máme zprávy o tom, že sebevrahy pochovávali mimo hřbitov. Např. na Hořickém panství byl asi v roce 1835 poslední oběšenec jménem Rozsulek odvezen rasem do lesa a pochován bez obřadů a bez modlitby, v rakvi z bílých neohoblovaných prken. Aby nebyl takový mrtvý v noci vpašován příbuznými na hřbitov a tam pochován, nechávali v

obcích hlídat hřbitov – ponocnými, sousedy apod. Stávalo se rovněž, že sebevraha ze hřbitova odnesli a zakopali jinde. Např. v Křelově na Olomoucku roku 1840 byl na hřbitově pochován oběšený voják. Jeho druzi ho však v noci vykopali a zahrabali někde za hranicemi obce. Po vyzrazení se nikdo k činu nepřiznal a voják byl vrácen zpět na hřbitov.

Obyčeje a představy o duši a návratech zemřelých podávají obraz viny a trestu v lidové tradici. Pohanství i lidové křesťanství je spojilo nadskutečným systémem sféry zla, které se mělo projevovat tím nejhorším – bezdomovstvím, blouděním a těkáním duší, jejich nežádoucími návraty, strašením a způsobováním škod živým. Peklo jako spirituální trest (ve smyslu odloučení od božské milosti), jako separovaný prostor hříšných duší vypodobnila až středověká církev. Podle lidových představ si mrtví odpykávali svůj trest na zemi – strašili, úpěli a trpěli, poněvadž prožitý život je poznamenal křivdou. Provinění – ať již vůči církevním nebo světským normám – bylo po smrti potrestáno, kající duch zemřelého (až na zvláště zavrženíhodné činy) však i přes svá muka téměř vždy došel odpuštění. Ve způsobech pohřbívání mnohých těchto nečistých zemřelých byl vyjádřen také sociální řád, platný v té které době. Ještě dlouho se v nich např. odrážela mentalita raného středověku, poznamenaného různými atavistickými tabu. Tomu nasvědčuje skutečnost, že byli zvláštním způsobem a mimo hřbitovy (vedle již jmenovaných jedinců) pohřbíváni nejen různí tuláci, cizinci a osoby tělesně či duševně postižené, ale i kati, rasové a ve středověku dokonce pastýři, tedy osoby, vyvržené na okraj společnosti pro způsob své práce, který je spojoval s krví a tajemnem. Většinou byli pověstní svými léčitelskými schopnostmi a přísuzovala se jim i čarovná moc. Panovalo přesvědčení, že duše těchto lidí mohou po smrti konat zlo a nenalézají pokoje. Zřejmě tu působily i prastaré imaginární pocity nečistoty tabuizovaných osob, které přišly do styku s krví, špínou, smrtí.

Sledovaný materiál ukázal, že při pohřbívání tzv. nečistých mrtvých nacházíme prvky, které se kdysi vyskytovaly u všech zemřelých. Odpovídá to předkřesťanskému chápání smrti jako neštěstí, zla či násilného aktu, tudíž představě o duších, nespokojených se svým osudem a vracejících se na zem v podobě démonů. Rozdělení mrtvých na nečisté a ty ostatní je výsledkem již vykrystalizovaných náboženských představ, zvláště křesťanství. Nadpřirozené bytosti, do nichž se vtělovaly, byly součástí lidové démonologie, zakotvené v projektu osudově pojatého konfliktního vztahu živých a mrtvých. Přes různost svých projevů vystupují tyto bytosti jako představitelé cizího a povětšinou nepřátelského světa, ze kterého jsou za určitých podmínek a na určitou dobu schopny vstoupit do světa lidí. Víra v jejich existenci, jež se dochovala místy až do počátku 20. století, souvisela s někdejší úrovní poznání venkovského člověka a s jeho názorovým světem. Ilustrovaly a potvrzovaly ji různé „skutečné“ příběhy, předávané ústní tradicí. Podání o bájeslovných bytostech, démonech, bludných duších a strašidlech tvoří jednu z nejrozsáhlejších skupin démonologických pověstí a pověrečných povídek. Každodenní, obyčejný svět je v nich postaven proti podivným, tajemným úkazům a silám. Základní představy a motivy démonologických povídek mají prastaré kořeny a pocházejí z různých dob a pramenů. Obsahují prvky předkřesťanské, zejména slovanské mytologie (démonologie), prvky křesťanské ideologie, nacházíme v nich i biblické motivy a mají mnoho společného s antickou kulturou. Mnohé z těchto představ a bytostí, transponované do podoby různých supranormálních jevů a hororů, nacházíme i v dnešní době. Jsou živeny a podporovány především fantastickou literaturou a filmy, v nichž se využívá psychologický aspekt strachu a překvapení.

Revenantství tedy před námi vystupuje jako jedna ze základních univerzálních struktur české lidové kultury, připomínající se především v ústním podání, ale též v dal-

ších oblastech lidové tradice. Jeho dosah si nejlépe uvědomíme ve funkci tohoto fenoménu, spočívající ve zpětné hrozeb a činů mrtvých za porušování morálky, práva a dalších norem společenství. Současné jsou však mrtví obestřeni tajemstvím života a smrti v cyklických návratech umírání a znovuzrození, jak je známe i z jiných projevů lidové kultury.

Literatura

- Bänäžeanu, Tancred 1962: Hádzanie vetiev a kameňov na hroby, *Slovenský národopis* 10, Bratislava: 438–449.
- Bartoš, František 1906: *Deset rozprav lidopisných*, Olomouc: R. Promberger.
- Blažek, Antonín 1900: Strašidelné pověsti o lidech zemřelých, *Český lid* 9, Praha: 255–261.
- Blažek, Antonín 1912: Pověsti a bytosti báječné. In: *Chrudimsko a Nasavrcko* 3. (Red. V. Hanus), Chrudim: nákladem Výboru pro popis okresu Chrudimského a Nasavrckého, 165–216.
- Čelakovský, František Ladislav 1949: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*, 3. vydání, Praha: Vyšehrad.
- Domorázek, František 1895: Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu, *Český lid* 4, Praha: 241–244.
- Dostál, Josef 1882: Duše lidská v pověrách, *Blahozvěst. Listy katolické* 32, Praha: 490–492.
- D' Elvert, Christian 1859: Die Vampyren in Mähren, *Schriften der historisch statistischen Sektion der k.k. mähr.schles. Gesellschaft des Ackerbaues der Natur- und Landeskunde*, Brünn: 410–421.
- Le Goff, Jacques 1991: *Kultura středověké Evropy*, Praha: Odeon.
- Dubec, Václav 1913: Návštěva mrtvých, *Český lid* 22, Praha: 383–384.
- Fischer, Adam 1921: *Zwyczaje pogrżebowe ludu polskiego*, Lwów: Zakład narodowy im. Osolińskich.
- Frazer, James Georg 1992: *Zlatá ratolest*, Praha: Odeon.
- Freud, Sigmund 1991: *Totem a tabu. Vtip a jeho vztah k nevědomí*. Praha: Práh.
- Grohmann, Josef Virgil 1864: *Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren*, Prag: J. G. Calve.
- Homolka, František 1912: Hejkalové (pohunkové) na Táborsku, *Český lid* 21, Praha: 56.
- Horský, Emil 1921: Staročeská sbírka povídek z r. 1580, *Český lid* 21, Praha: 463–468.
- Hošek, Ignác 1905: *Nářečí Čekomoravské. Podřečí polnické*, část 2. Praha.
- Charvat, Vladimír 1898: *Z českého jihu. Sbírká jihočeského podání lidového*. Praha: E. Grégr.
- Jakeš, Josef 1925: Světloňoši, *Záhorská kronika* 8, Dolní Újezd u Lipníka nad Bečvou: 88–89.
- Karas, D. F. 1926: Záhubeňca, *Záhorská kronika* 8, Dolní Újezd u Lipníka nad Bečvou: 3–6.
- Koštal, Josef 1889: Diví lidé v názorech, pověrách a zvycích lidu českého, in: *Výroční zpráva reálného a vyššího gymnasia v Novém Bydžově*, Nový Bydžov.
- Kubín, Josef Štefan 1926: *České Kladsko*, Praha: Národopisná společnost čsl.
- Lecoutex, Claude 1997: *Přízraky a strašidla středověku*, Praha: Volvox Globator.
- Loniček, I. K. 1929: Pochovávání oběšených, *Záhorská kronika* 12, Kroměříž: 307.

- Máchal, Hynek 1891: *Nákres slovanského bájesloví*, Praha: F.Šimáček.
- Mencej, Mirjam 1996: Predstavy o živote po smrti u starých Slovanov, *Slovenský národopis* 44 /3, Bratislava: 286–301.
- Mencej, Mirjam 2001: *Gospodar volkov v slovanski mitologiji*, Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta (Zbirka Županičeva knjižnica; št.6).
- Mencej, Mirjam 2004: “Coprnice so me nosile”. Nočna srečavanja s čarovnicami, *Studia mythologica Slavica* VII, Ljubljana:107–142.
- Menšík, Josef Stanislav 1856: *Moravské národní pohádky a pověsti 2*, Brno.
- Mjartan, Ján 1953: Vampírske povery v Zemplíne, *Slovenský národopis* 1, Bratislava: 107–134.
- Moszyński, Kazimierz 1967: *Kultura ludowa Słowian*. Tom II. *Kultura duchowa*, część 1, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Navrátilová, Alexandra 1992: Revenantenglaube und -schutz in tschechischen und slowakischen Überlieferung, in: *Ethnographica et Folkloristica Carpatica*, Tom 78/I, Debrecen: 227–243.
- Navrátilová, Alexandra 1996: “Nečistí zemřelí” v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu, *Český lid* 83, Praha: 21–31.
- Navrátilová, Alexandra 2004: *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha: Vyšehrad.
- Niederle, Lubomír 1916: *Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanů* II/1, Praha: nákladem Bursíka § Kohouta.
- Novotný, Karel 1904: Další pověsti o fextech, *Český lid* 13, Praha: 428–429.
- Ošmera, Josef 1940: *Pověsti z kraje Mrštíků a Herbenova*, Klobouky u Brna: Krajininské muzeum v Kloboukách u Brna.
- Pavelka, Pavel 1914: Trest za zneuctění mrtvoly samovraha, *Český lid* 23, Praha: 159.
- Peck, Eduard 1895: Lid na Vyzovsku, *Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci* 13, Olomouc: 5–113.
- Petzold, Leander 1990: *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*, München: C. H. Beck.
- Pulec, Miloš J. 1958: Homiliář opatovický jako pramen národopisného bádání, *Český lid* 45, Praha: 97–103.
- Rychnovsko a Kostecko*: 1923. (Ed. S. Svoboda), Rychnov nad Kněžnou: nákladem Učitel-ské jednoty Komenského br.
- Röhich, Lutz 1999: Dämon, in: *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Hrsg. Kurt Ranke, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 223–238.
- Schmitt, Jean Claude 1994: *Les Revenants. Les vivants et les morts dans la société médiévale*, Paris.
- Skopal, Jan 1925: Smolno, *Záhorská kronika* 8, Kroměříž: 47–50.
- Smola, Josef 1886: Některé pověry na Blatensku, *Vesna* 5: 151.
- Šmitek, Zmago 2003: *Sledovi potujočih duš. Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja, Radovljica*: Didakta.
- Špaček, Jan 1971: Slovanské pohřebiště s projevy vampyristu z Čelákovíc. *Časopis Národního muzea v Praze* 140, Praha: 190–215.
- Tomíček, Antonín 1926: *Víra v duchy na Litomyšlsku. Lidová filosofie, věda a pověra. (Dokladem 54 pověstí)*, Česká Třebová.

- Tolstaja, Svetlana Michajlovna 2000: Slavjanskije mifologičeskije predstavlenija o . duše, in: *Slavjanskij i balkanskij folklór. Narodna demonologija*. (Red. L. N. Vinogradova, E. E. Levkijevskaja, S. M. Tolstaja), Moskva: Indrik, 53–95.
- Václavek, Matouš 1894: *Moravské Valašsko 1*, Vsetín: vlastním nákladem.
- Václavík, Antonín 1930: *Luhačovské Zálesí*, Luhačovice: Musejní společnost v Luhačovicích.
- Vinogradova, Ljudmila Nikolajevna 2000: Narodnyje predstavlenija o proischožděnii něčistoj sily: demonologizacija uměršich, in: *Slavjanskij i balkanskij folklor. Narodna demonologija*. (Red. L. N. Vinogradova, E. E. Levkijevskaja, S. M. Tolstaja), Moskva: Jindrik, 25–51.
- Vilde, Daniel 1904: Další zprávy o fextech, *Český lid* 13, Praha: 382.
- Vozar, Vincenc 1949: *Sobůlky. Vlastivědná a národopisná studie slovácké dědiny na Kyjovsku*, Kyjov: Okresní osvětová rada v Kyjově a místní národní výbor v Sobůlkách.
- Weiss, Karel 1932: *Český lid a Šumava v lidové písni* 9, Praha: vlastním nákladem.
- Winter, Zikmund 1892: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XV. století*, Praha: nákladem Matice české.
- Wollman, František, 1920, 1921, 1926: Vamyrické pověsti v oblasti středoevropské, *Národopisný věstník československý*, Praha: č. 1, 1–16, č. 2, 1–57; 15, 1921, 1–38; 16, 1921, 80–96, 133–149; 18, 1926, 133–161.
- Zíbrt, Čeněk 1894: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VII. věku*, Praha: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Revenantism in the Czech Folk Culture as Reflection of an Alien World

Alexandra Navrátilová

The faith that the departed persons come back, the revenantism, reaches to the pre-Christian times and is connected with imaginations relating to the soul, the other world and the cult of ancestors. The author traces the ways in which this faith has been projected into the ceremonies, customs and folklore displays, especially into the verbal folk art. She extracts especially from written sources of the 19th and 20th centuries, reaching as far back as the Middle Ages and covering the historical area of Bohemia, Moravia and Silesia.

The conviction that those departed persons reappeared who had deceased in an instant or violent way and came back as eerie creatures out of the other world was hanging over in the folk tradition in some places till the turn of the 19th and 20th centuries. The author distinguishes two basic categories of revenants and describes their main features. The first group is represented by return of the “honest” decedents who reappeared in order to look after the lives of close relatives or friends, possibly to suffer for their sins, nevertheless also in order to undo their own faults and injustices they committed during their lives or to fulfil unrealized wishes and promises. Also those decedents belonged to this group who on various grounds could not complete their missions – young unmarried people, pregnant women, puerperas, unchristened children, killed, murdered or in some other way unhappily deceased persons. They died frustrated, isolated, unappeased and angry, therefore they beseeched for retrieval.

The other category was formed by the return of “malevolent” persons – various offenders and villains who suffered for contravention of ethics and legal norms of coexistence. Their souls had not come to peace after death because the earth did not want to ingest their body. Some departed persons found themselves on the border between these two categories and form a specific category, e. g. selfmurderers, whose deeds were considered to be the devil’s work.

The souls of all these so called impure departed persons were believed to be able to separate themselves from their bodies, to roam, disquiet and bother living people or to harm them. The forms and ways of their exhibition were very diverse and they changed in space and time. Most often they reincarnated into weird beings, such as fen-fires, tapers and flames, fire-men, fairies, elves, wood-ghosts, water-ghosts or other ones, fire-dogs and further animals. Otherwhiles they took the form of werewolves, moths, witches or vampires. They postured as representatives of an alien, mostly hostile world from which they were able to enter, under certain conditions, into the people’s world. The practice of postmortem damaging the dead bodies, evidenced from archaeological findings and written records of the early Middle Ages, also relate to vampirism.

The customs and imaginations of the soul and return of departed persons represent an image of the conception of guilt and punishment in the folk tradition and reflect the ways in which the living people reconciled themselves with the sins of the dead. The fear of revenants resulted in many ways and means of preventing their returns, in which old magic practice was linked with Christian observances and symbols. Different were also the ways of burying them outside the sacred soil of the cemetery and without churchly ceremonies. The research showed that revenantism appears to be one of the universal phenomena of the Czech folk culture remembered in ceremonies, customs as well as folklore. It was based on the approach of the community to threat, evil and revenge, to responsibi-

lity and forgiveness, to good and salvation. In the Middle Ages, the idea of the malevolent influence of revenants on the earth was strengthened through the churchly-Christian model of the sinner and penitent. In the images of returns of the dead are mixed the elements of pagan, especially Slavonic mythology (demonology) and Christian ideology, and there are also found relics of antique and other cultural traditions in them.